

ભારત પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવતો દેશ છે. ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથ ‘વિષ્ણુપુરાણ’માં ભારત વિશે -

“ઋત્તરં યત્સમુદ્રસ્ય હિમાદ્રેશ્ચૈવ દક્ષિણમ્,
વર્ષં તદ્ ભારત નામ ભારતી યત્ર સંતતિઃ”

અર્થાત્ સમુદ્રની ઉત્તરે અને હિમાલયની દક્ષિણે આવેલ સ્થળનું નામ ભારતવર્ષ છે. જેના સંતાનો ભારતીય છે તેમ કહેવાયું છે. ભારતમાં શુભકાર્ય પ્રારંભે લેવાતા સંકલ્પોમાં ‘ભારતવર્ષ’, ભરતખંડ, જંબુદ્વીપ, આર્યાવર્ત વગેરે શબ્દોનો ઉપયોગ થાય છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ-ત્રણ દિશાઓમાં સમુદ્ર અને ઉત્તર દિશામાં હિમાલયની ગિરિમાળા એવી કુદરતી સીમાઓ ધરાવતો આપણો દેશ છે. આપણા દેશની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને અનેક વિદેશી પ્રજાઓ વ્યાપાર કરવા આવી, સ્થાયી થઈ અને ભારતીય સંસ્કૃતિના મહાનદમાં ભળી ગઈ. આ આદાન-પ્રદાનની પરસ્પર પ્રક્રિયા દ્વારા દેશમાં અનેક પરિવર્તનો જોવા મળ્યાં છે અને એ રીતે એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં આપણા વારસાનું હસ્તાંતરણ થયું અને તેનો સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ થયો.

ભારતનું સ્થાન અને વિસ્તાર

વર્તમાન ભારતના સ્થાન, કદ અને વિસ્તાર વિશે આપણે ધોરણ 9 માં અભ્યાસ કરી ગયા. પ્રાચીન સમયનું ભારત ઘણું વિશાળ હતું અને હાલમાં પણ ભારત વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં સાતમા ક્રમે અને જન સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બીજું સ્થાન ધરાવે છે.

વૈવિધ્ય સભર વારસો

ભારતભૂમિએ આપણને અને વિશ્વને સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યસભર વારસો આપ્યો છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ શાંતિપ્રિય અને વેપારી રહી છે. ભારતની સંસ્કૃતિમાંથી સત્, ચિત્ અને આનન્દનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત અહીં આવીને વસેલી ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિ સાથેના આદાન પ્રદાન થકી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ બની. તેણે અપનાવેલ અહિંસા અને શાંતિના મૂલ્યોની આજે વિશ્વભરમાં પ્રસંશા અને સ્વીકાર થયો છે.

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિના લોકોથી શરૂ કરીને આજ દિન સુધીના લોકોએ ભારતને પોતાની આવડત, બુદ્ધિ, શક્તિ અને કલા કૌશલ્ય દ્વારા સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. ભારતના ભવ્ય વારસાના નિર્માણ અને ઘડતર માટે અનેક ઋષિમુનિઓ, સંતો, વિદુષીઓ, વિદ્વાનો, ચિંતકો, કલાકારો, કારીગરો, વૈજ્ઞાનિકો, સંશોધકો, સાહિત્યકારો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ, રાજનીતિજ્ઞો, ઇતિહાસકારો, સમાજસુધારકો વગેરેનો અગત્યનો ફાળો છે. તેમના ધર્મ, શાસન-શૈલી, ભાષા, કલા, ચિત્ર, બોલી, પહેરવેશ અને રીત-રિવાજો વગેરે પણ ભારતને મળ્યાં. આ રીતે ભારતમાં ભાતીગળ સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થયું.

સંસ્કૃતિનો અર્થ

સંસ્કૃતિ એટલે ‘જીવન જીવવાની રીત’. દેશ કે સમાજમાં કાળક્રમે બદલાતા સંજોગો અનુસાર જનજીવનમાં આવતાં પરિવર્તનો, સુધારા, સામાજિક નીતિ, રીતિ ઇત્યાદિ વડે ભિન્ન ભિન્ન સમાજોની સંસ્કૃતિ બને છે. સંસ્કૃતિ એટલે માનવ મનનું ખેડાણ અને તેમાં માનવ સમાજની ટેવો, મૂલ્યો, આચાર-વિચાર, ધાર્મિક પરંપરાઓ, રહેણીકરણી અને જીવનને ઉચ્ચતમ ધ્યેય સુધી લઈ જતા આદર્શોનો સરવાળો એમ પણ કહી શકાય.

ભારતીય સંસ્કૃતિનો વારસો

‘વારસો એટલે આપણને આપણાં પૂર્વજો તરફથી મળેલી અમૂલ્ય ભેટ.’ ભારતનો ઇતિહાસ હજારો વર્ષ પુરાણો છે. શાળાકીય અભ્યાસમાં લેવાતી દૈનિક પ્રતિજ્ઞામાં આપણે “હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે” તેમ કહીએ છીએ. આ સમૃદ્ધ વારસો એટલે ભારતનું સમગ્ર વિશ્વને પૂર્ણ માનવ જીવનના રહસ્યોનું પ્રદાન એમ કહી શકાય. ભારતના આ વારસાને નીચે દર્શાવેલા બે વિભાગોમાં વહેંચીને સમજાવે :

(1) ભારતનો પ્રાકૃતિક વારસો (2) ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો

(1) ભારતનો પ્રાકૃતિક વારસો : “પ્રકૃતિ, પર્યાવરણ અને માનવજીવનની વચ્ચેના નિકટતમ સંબંધોનું પરિણામ એટલે પ્રાકૃતિક વારસો.” પ્રાકૃતિક વારસો એ કુદરતની ભેટ છે. ભારતનો પ્રાકૃતિક વારસો વિશિષ્ટ અને વૈવિધ્યસભર છે. જેમાં ઊંચા પર્વતો, નદીઓ, ઝરણાં, સાગરો, લાંબા દરિયાકિનારા, વિશાળ ફળદ્રુપ મેદાનો, ખીણ પ્રદેશો, રણોનો સમાવેશ થાય છે તથા વૃક્ષો, વનસ્પતિ, જીવજંતુઓ, ઋતુઓ, પશુ-પક્ષી, પ્રાણીઓ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ ભૂમિદૃશ્યો (Landscape), વિવિધ પ્રકારના ખડકો, ખનીજોનો સમાવેશ થાય છે. આપણે સૌ પ્રકૃતિનાં સંતાન છીએ. પ્રકૃતિએ આપણી આહાર, પાણી, શુદ્ધ વાયુ તેમ જ નિવાસ જેવી લગભગ બધી જ આવશ્યકતાઓ માટે સુંદર વ્યવસ્થા કરી છે.

પ્રકૃતિ સાથેનો આપણો વ્યવહાર શ્રદ્ધાપૂર્વક હોવાનાં ઉદાહરણો પંચતંત્રની વાર્તાઓ અને બૌદ્ધ ધર્મની જાતકકથાઓમાં જોવા મળે છે. આપણા લોકસંગીત અને શાસ્ત્રીય સંગીતમાં પણ ઋતુઓ અને પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ જોવા મળે છે. આપણાં ગીતો, તહેવારો, કવિતાઓ, ચિત્રોમાં પ્રકૃતિ અને ઋતુચક્રનું નિરૂપણ જોવા મળે છે. નિસર્ગોપચાર (નેચરોપથી), આયુર્વેદિક, યુનાની જેવી ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રકૃતિ પર આધારિત છે.

(1) ભૂમિદૃશ્યો (Landscapes) : ભૂમિ-આકારો દ્વારા અનેક ભૂમિદૃશ્યોનું સર્જન જોવા મળે છે. દા.ત., હિમાલય પર્વત એ ભૂમિ આકાર છે. હિમાલયમાં અનેક પ્રકારની ઉપયોગી વનસ્પતિ, ખનીજો, અવનવાં પશુ-પંખી અને શિખરો બરફથી છવાયેલાં રહે છે. તેનાથી મોટી નદીઓ બારેમાસ ભરપૂર પાણીથી સમૃદ્ધ રહે છે. તરાઈનાં જંગલો પણ ત્યાં આવેલાં છે. હિમાલયમાં અમરનાથ, બદ્રીનાથ, કેદારનાથ જેવાં યાત્રાનાં સ્થળો, નંદાદેવી જેવાં શિખરો પણ આવેલાં છે. ભારત માટે હિમાલયનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

(2) નદીઓ (Rivers) : પ્રાચીનકાળથી નદીઓ પ્રાકૃતિક માર્ગ પૂરો પાડતી રહી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ સિંધુ અને રાવી નદીના કિનારે પાલન પોષણ પામી છે.

સિંધુ, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, નર્મદા, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, કાવેરી જેવી લગભગ બધી જ નદીઓએ ભારતના લોકજીવન પર પ્રગાઠ અસરો ઉપજાવી છે. પીવાનું પાણી, વપરાશનું પાણી, સિંચાઈ, વીજળી, ખેતી, જળમાર્ગ જેવી આપણી મહત્ત્વની જરૂરિયાતો સંતોષવામાં નદીઓનું સ્થાન અગ્રિમ છે. તે ઉપરાંત માટીનાં વાસણો, મકાનો, લીંપણ તથા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પણ માનવીએ નદીના પાણી ઉપર આધારિત રહેવું પડ્યું છે. આમ, નદીઓએ ભારતીય પ્રજા જીવનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. આપણી સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન કાળથી નદીકિનારાના ઉષા અને સંધ્યાના વિવિધ ભૂમિદૃશ્યો દ્વારા ભરપૂર સૌંદર્ય, કલાસૂઝ અને કૌશલ્યનો વિકાસ પણ આ પ્રકૃતિના વારસામાંથી મળ્યો છે. તેથી આપણે નદીને ‘લોકમાતા’નું બહુમાન આપ્યું છે.

(3) વનસ્પતિજીવન (Vegetation) : ભારતની પ્રજા આદિ સમયથી પર્યાવરણપ્રેમી રહી છે જેની સાક્ષી તેનો વૃક્ષપ્રેમ, પુષ્પપ્રેમ અને છોડવાઓ પરત્વેનો આદર સૂચવે છે. માણસ, પ્રાણી, પશુ-પક્ષીના આહાર માટે વનસ્પતિ પર આધાર રાખવો પડે છે. ભારતમાં વડ, પીપળો, તુલસી વગેરેની પૂજા, ધૂપ-દીપ, કરવામાં આવે છે, વટસાવિત્રી વ્રતમાં વડની પૂજા કરવામાં આવે છે. અનાજ, કઠોળ, તેલિભિયાંના છોડ, ધન-ધાન્યથી લહેરાતાં ખેતરો, વનસમૃદ્ધિથી ભરેલાં જંગલો અને ઔષધિઓ માટે ઉપયોગી છોડવાઓએ આપણા અતિ પ્રાચીનકાળથી જીવનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. હરડે, આંબળા, બહેડાં, કુંવારપાઠું, અરડૂસી, લીમડો વગેરે ઔષધિઓએ તથા મોગરો, ગુલાબ, કમળ, ડમરો, સૂરજમુખી, ચંપો, નિશાગંધા, જૂઈ વગેરે જેવાં પુષ્પોએ માનવજીવનને ખૂબ સુંદર, સુવાસિત, નિરામય અને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

આમ, ભારતના સામાજિક, ધાર્મિક જીવન પર વનસ્પતિનો અસરકારક પ્રભાવ રહ્યો છે.

(4) વન્યજીવન (Wild Life) : પ્રાચીન સમયથી ભારત દેશ પ્રકૃતિ પ્રેમી હોવાની સાથે સાથે પ્રાણી પ્રેમી સંસ્કૃતિ ધરાવતો દેશ છે. વાઘ, સિંહ, હાથી, ગેંડો, શિયાળ, રીંછ, હરણ, રોઝ, સાબર, સસલાં, અજગર, સાપ, નાગ, નોળિયા, ઘો, શાહૂડી જેવા અનેક જીવો જોવા મળે છે. વિશ્વમાં એશિયાઈ સિંહો માત્ર ગુજરાતના ગીરનાં જંગલોમાં જોવા મળે છે. આપણી ધાર્મિક માન્યતાઓમાં લોકોએ કેટલાંક વન્યજીવોને વાઘ, મોર, મગર, ગરુડ વગેરેને દેવ-દેવીઓના વાહન તરીકે સ્થાન અપાયું છે. આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રામાં પણ ચાર સિંહ, ઘોડો, હાથી તથા બળદની આકૃતિ મૂકીને તેનું મૂલ્ય

આંક્યું છે. વળી, આ વન્યજીવોની રક્ષા માટે અભયારણ્યો બનાવી તેમના જીવનની સુરક્ષા માટે કાયદા પણ ઘડેલ છે.

(2) ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો : ભારતે જગતને વિવિધતાપૂર્ણ અને સમૃદ્ધ વારસાની ભેટ આપી છે. સાંસ્કૃતિક વારસો એટલે માનવસર્જિત વારસો. માનવીએ પોતાનાં કુનેહ, બુદ્ધિચાતુર્ય, આવડત અને કલા-કૌશલ્ય દ્વારા જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું કે તેનું સર્જન કર્યું તેને સાંસ્કૃતિક વારસો કહેવાય. આર્યોથી શરૂ કરીને શકો, ક્ષત્રપ, કુષાણ, હૂણ, ઈરાનીઓ, તુર્ક, આરબો, મુઘલ, પારસીઓ, અંગ્રેજો, ફ્રેન્ચ વગેરે જેવી વિવિધ જાતિ, પ્રજાતિઓ ભારતમાં આવી. આ બધાં વચ્ચે થયેલા આદાન-પ્રદાનથી ભારતીય સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ બની છે.

પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી ભારતે વિશ્વની પ્રજાઓને સાંસ્કૃતિક વારસાઓની ઘણી બધી બાબતોની ભેટ આપી છે. ઉદા. શિલ્પ સ્થાપત્યની કળા આશરે 5000 વર્ષ જેટલી પ્રાચીન છે, જેમાં સિંધુ ખીણ સંસ્કૃતિના પુરાતન અવશેષોને ગણી શકાય. જેમ કે તેમાંથી મળી આવેલ દેવ-દેવીઓની પ્રતિમાઓ, માનવ શિલ્પો, પશુઓ તથા રમકડાં તેમ જ દાઢીવાળા પુરુષનું શિલ્પ અને નર્તકીની મૂર્તિ જોઈને આપણને આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા પ્રત્યે સ્વાભિમાન અને ગૌરવની લાગણી જન્મે છે. આ જ ક્રમમાં મૌર્યયુગની ઊંધા કમળની આકૃતિ ઉપર સિંહ અને વૃષભનું શિલ્પ, બુદ્ધની પ્રજ્ઞા પારમિતાનું શિલ્પ, સારનાથની ધર્મચક્ર પ્રવર્તનવાળી મહાત્મા ગૌતમ બુદ્ધની પ્રતિમા અને તે પછીના કાલખંડની જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ, રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના સમયની ઈલોરાની ગુફાઓ નિહાળતાં આપણને આપણા સાંસ્કૃતિક વારસા પ્રત્યે આદર અને ગર્વ અનુભવાય છે.

1.1 દાઢીવાળા પુરુષનું શિલ્પ

આપણા સાંસ્કૃતિક વારસામાં મંદિરો, શિલાલેખો, સ્તૂપો, વિહારો, ચૈત્યો, મકબરા, મસ્જિદો, કિલ્લાઓ, ગુંબજો, રાજમહેલો, દરવાજા, ઈમારતો, ઉત્ખનન કરેલાં સ્થળો તેમ જ ઐતિહાસિક સ્મારકોનો સમાવેશ કરી શકાય. આપણા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનાં ઐતિહાસિક સ્થળો જેવાં કે સાબરમતી આશ્રમ, દાંડી, બારડોલી, વર્ધા, શાંતિ નિકેતન (કોલકાતા), દિલ્લી વગેરે પણ સાંસ્કૃતિક વારસા તરીકે ઓળખાવી શકાય. ભાષા, લિપિ, અંકો, શૂન્યની શોધ, ગણિત, પંચાંગ, ખગોળ, લોખંડ, સાહિત્ય, ધર્મ, યુદ્ધશાસ્ત્ર, રથ, રાજ્યશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ધર્મો, ગણતંત્ર, ન્યાયતંત્ર, વિધિ-વિધાન, પર્યાવરણ સુરક્ષા આદિ ઘણી મહત્વની શોધો પણ ભારતમાં થઈ છે.

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો

સાંસ્કૃતિક, પૌરાણિક અને પુરાતત્વીય મહત્વ ધરાવતાં સ્થળોમાં લોથલ (ધોળકા તાલુકો), રંગપુર (લીમડી તાલુકો, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો), ધોળાવીરા (કચ્છ જિલ્લો), રોઝડી અથવા શ્રીનાથગઢ (રાજકોટ જિલ્લો) વગેરે મુખ્ય છે. વડનગરનું

1.2 અશોકનો શિલાલેખ

કીર્તિ તોરણ, જૂનાગઢમાં આવેલો સમ્રાટ અશોકનો શિલાલેખ, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, ચાંપાનેરનો દરવાજો, સિદ્ધપુરનો રૂદ્ર મહાલય, વિરમગામનું મુનસર તળાવ, અમદાવાદ જામા મસ્જિદ, ઝૂલતા મિનારા, સીદી સૈયદની જાળી, હઠીસીંગના દહેરાં, પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ, વડોદરાનો રાજમહેલ, જૂનાગઢનો મહાબતખાનનો મકબરો, નવસારીની પારસી અગિયારી વગેરે ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતાં જોવાલાયક સ્થળો છે. ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતાં સ્થાનોમાં દ્વારકાનું દ્વારકાધીશ મંદિર અને

જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્યની શારદાપીઠ, 12 જ્યોતિર્લિંગો પૈકીનું સોમનાથ મંદિર, ઉત્તર ગુજરાતમાં અંબાજી (બનાસકાંઠા જિલ્લો), બહુચરાજી (મહેસાણા જિલ્લો) અને મહાકાલી માતાજી (પાવાગઢ-પંચમહાલ જિલ્લો), મીરાદાતાર (ઉનાવા-મહેસાણા જિલ્લો), જૈન તીર્થ પાલીતાણા (ભાવનગર જિલ્લો), રણછોડરાયજી મંદિર ડાકોર (ખેડા જિલ્લો) અને શામળાજી (અરવલ્લી જિલ્લો) વગેરે તીર્થસ્થાનો ગણાવી શકાય.

ગુજરાતનાં જાણીતાં ધાર્મિક, સામાજિક અને પ્રવાસનલક્ષી સ્થળોમાં પોળો વિજયનગર(સાબરકાંઠા જિલ્લો), પતંગોત્સવ અને કાંકરિયા કાર્નિવલ (અમદાવાદ), તાના-રીરી મહોત્સવ (વડનગર), ઉત્તરાર્ધ નૃત્ય મહોત્સવ(મોઢેરા) રણોત્સવ કચ્છ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જૈન-બૌદ્ધ પ્રવાસન સ્થળો : ગુજરાતમાં જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર થયેલો. જેના આધાર સ્વરૂપે ગુજરાતમાં વડનગર, તારંગા, ખંભાલીડા, જૂનાગઢ, શામળાજી, કોટેશ્વર, તળાજા, ઢાંક, ઝગડીયા વગેરે સ્થળોએ બૌદ્ધ અને જૈન ગુફાઓ જોવા મળે છે.

ગુજરાતના મેળાઓ

ગુજરાતની ભાતીગળ સંસ્કૃતિમાં વિવિધ સ્થળોએ પરંપરાગત રીતે ધાર્મિક, સામાજિક મહત્વ ધરાવતા મેળાઓ યોજાય છે, જે પૈકી મુખ્ય મેળાઓની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :

ક્રમ	મેળાનું નામ	મેળાનું સ્થળ	મેળાની તિથિ/મેળાનો સમય
1	મોઢેરાનો મેળો	મોઢેરા (મહેસાણા)	શ્રાવણ વદ અમાસ
2	બહુચરાજીનો મેળો	બહુચરાજી (મહેસાણા)	ચૈત્ર સુદ પૂનમ
3	શામળાજીનો કાળિયા ઠાકોરજીનો મેળો	શામળાજી (અરવલ્લી)	કારતક સુદ 11થી પૂનમ
4	ભાદરવી પૂનમનો મેળો	અંબાજી (બનાસકાંઠા)	ભાદરવા સુદ પૂનમ
5	ભવનાથનો મેળો	ગિરનાર (જૂનાગઢ)	મહા વદ 9થી 12
6	તરણેતરનો મેળો	તરણેતર (સુરેન્દ્રનગર)	ભાદરવા સુદ 4થી 6
7	ભડીયાદનો મેળો	ભડીયાદ (અમદાવાદ)	રજબ માસની તા. 9, 10, 11
8	નકળંગનો મેળો	કોળિયાક (ભાવનગર)	ભાદરવા વદ અમાસ
9	માધવપુરનો મેળો	માધવપુર (પોરબંદર)	ચૈત્ર સુદ 9થી 13
10	વૌઠાનો મેળો	ધોળકા (અમદાવાદ)	કારતક સુદ પૂનમ
11	મીરાદાતારનો મેળો	ઉનાવા (મહેસાણા)	રજબ માસની તા. 16થી 22
12	ડાંગ દરબારનો મેળો	આહવા (ડાંગ)	ફાગણ સુદ પૂનમ
13	ગોળ ગધેડાનો મેળો	ગરબાડા (દાહોદ)	હોળી પછીના 5મા કે 7મા દિવસે
14	કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મેળો	સોમનાથ (ગીર)	કાર્તિક સુદ પૂનમ
15	ભાંગુરિયાનો મેળો	કવાંટ (છોટા ઉદેપુર)	હોળીથી રંગપાંચમ સુધી

ભારત ભૂમિ અને તેના લોકો

આદિ માનવ પૂર્વ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉત્પન્ન થયા. ભારતના ભાતીગળ વારસા અને સમૃદ્ધિના આકર્ષણના કારણે અનેક વિદેશી પ્રજાઓ ભારત તરફ આકર્ષાઈ. અહીં અનેક જાતિઓ આવી. પરિણામે ભારતમાં લગભગ બધી જ જાતિનાં તત્ત્વો મળી આવે છે.

ભારતમાં દ્રવિડ પ્રજાની ગણના પ્રાચીનતમ પ્રજા તરીકે થતી હતી; પરંતુ નૃવંશશાસ્ત્રીઓ અને ભાષાશાસ્ત્રની અદ્યતન શોધખોળોથી એવું જાણવા મળ્યું છે કે, ‘દ્રવિડો અને બીજી છ જેટલી ભિન્ન-ભિન્ન પ્રજાઓ પણ અહીં રહેતી હતી.’ તેમના વિશે જોઈએ.

(1) નેગ્રીટો (હબસી પ્રજા) : નેગ્રીટો અથવા નીગ્રો જાતિ (હબસીઓ) ભારતના સૌથી પ્રાચીન નિવાસીઓ છે. કેટલાક ઇતિહાસકારોનું માનવું છે કે નેગ્રીટો અથવા નીગ્રો (હબસીઓ) આફ્રિકામાંથી બલુચિસ્તાનના રસ્તે થઈ ભારતમાં આવેલા. તેઓ વર્ષો શ્યામ, 4થી 5 ફૂટ ઊંચા અને માથે વાંકડિયા વાળ ધરાવતા હતા.

(2) ઑસ્ટ્રેલોઈડ (નિષાદ પ્રજા) : આ પ્રજા અગ્નિ એશિયામાંથી આવેલી હતી. તેઓનો રંગ શ્યામ, લાંબુ અને પહોળું માથું, ટૂંકું કદ, ચપટું નાક તેમની શારીરિક વિશેષતા હતી. ભારતમાં આવેલા આર્યો તેને ‘નિષાદ’ કહેતા. બીલી પ્રજા માટે નિષાદ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવતો હતો. ભારતની કોલ અને મુંડા જાતિ, અસમની ખાસી પ્રજા, નિકોબાર અને બ્રહ્મદેશ (હાલનું મ્યાનમાર)ની જાતિઓમાં આ પ્રજાનાં લક્ષણો વિશેષ જોવા મળે છે. ભારતની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાના વિકાસમાં આ પ્રજાનો ફાળો વિશિષ્ટ છે. તેઓ માટીનાં વાસણો બનાવવાં, ખેતી કરવી, સુતરાઉ કાપડનું વણાટકામ કરવું વગેરે જેવાં કેટલાંક કૌશલ્યો માટે જાણીતા હતા. તેઓ પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતા હતા.

(3) દ્રવિડલોકો : દ્રવિડોને મોહં-જો-દડોની સિંધુ સંસ્કૃતિના સર્જકો અને પાષાણ યુગની સંસ્કૃતિના સીધા વારસદાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઉત્તરમાંથી આવેલી વિવિધ પ્રજાની ભાષા અને સાંસ્કૃતિક લક્ષણો ટકી રહ્યાં. સમયાંતરે આ લોકો દ્રવિડ કહેવાયા. દ્રવિડોએ માતારૂપે દેવી એટલે પાર્વતી અને પિતૃરૂપે પરમાત્માનો એટલે શિવની પૂજાની સમજ આપી. દીપ, ધૂપ અને આરતીથી પૂજા કરવાની પરંપરા દ્રવિડોએ આપી હોવાનું મનાય છે. આ ઉપરાંત પ્રકૃતિ પૂજા, પશુ પૂજા વગેરે દ્રવિડોની ભેટ છે. દ્રવિડોના મૂળ દેવો આર્યોએ સ્વીકારી લીધા અને તેમને સંસ્કૃતિના દેવો તરીકે પુનઃસ્થાપ્યા. સમય જતાં ઉત્તરના પ્રચંડ પ્રભાવ હેઠળ દ્રવિડોમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ઊંડે સુધી વ્યાપી ગઈ. આંતરજાતીય લગ્ન સંબંધો પણ પ્રસર્યા.

દ્રવિડોમાં માતૃમૂલક કુટુંબ પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેઓએ અવકાશી ગ્રહોના ક્ષેત્રમાં અને વિવિધ કલાઓ જેવી કે કાંતવું-વણવું, રંગવું, હોડી-તરાપા જેવાં ક્ષેત્રોમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન જોવા મળે છે.

આર્યોના પ્રભુત્વ બાદ તેઓ દક્ષિણ ભારત તરફ ખસતા ગયા અને ત્યાં સ્થિર થયા. આજે દક્ષિણ ભારતમાં દ્રવિડ કુળની તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમ જેવી ભાષાઓ બોલતા લોકો વસે છે. પ્રારંભિક તમિલ સાહિત્ય ઊર્મિની અભિવ્યક્તિથી ભરેલું છે.

(4) અન્ય પ્રજાઓ : આ ઉપરાંત ભારતમાં મોંગોલોઈડ, અલ્પાઈન, ડિનારિક અને આર્મેનોઈડ પ્રજા પણ હતી.

મોંગોલોઈડ : આ પ્રજા ઉત્તર પશ્ચિમ ચીનમાંથી તિબેટમાં થઈ ભારતમાં આવી. તેમણે ઉત્તર આસામ, સિક્કિમ, ભૂતાન, પૂર્વબંગાળ વગેરેમાં વસવાટ કર્યો. સમય જતાં તેમનું ‘ભારતીયકરણ’ થયું.

આ પ્રજાનો વર્ણ પીળો, ચહેરો ચપટો, ઉપસેલા ગાલ અને બદામ આકારની આંખો જેવાં શારીરિક લક્ષણો ધરાવતી હતી.

મોંગોલોઈડ લોકો પીળા વર્ણના હતા, તેઓ 'કિરાત' તરીકે ઓળખાતા.

અલ્પાઈન, ડિનારિક અને આર્મેનોઈડ : આ પ્રજાઓ કે જે મધ્ય એશિયામાંથી આવેલી પ્રજાઓ છે. આ ત્રણ જાતિઓ એકસમાન ભૌતિક ગુણો ધરાવે છે. આ પ્રજાના અંશો ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, ઓડિશા, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(5) આર્યો : ભારતની આર્ય સભ્યતાના નિર્માતાઓ આર્ય (નોર્ડિક) લોકો હતા. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુઓ આર્ય કહેવાતા. તેઓની મુખ્ય વસ્તી જે પ્રદેશમાં હતી તે પ્રદેશને 'આર્યાવર્ત' નામ અપાયું હતું. પ્રાચીન સમયમાં પ્રથમ આર્ય વસ્તી વાયવ્ય ભારતમાં હતી. ત્યાં સાત મોટી નદીઓ વહેતી હોવાના કારણે તેમણે તેને 'સપ્તસિંધુ' નામ આપ્યું. ઉત્તર વૈદિકકાળમાં આર્યાવર્તનો પૂર્વમાં મિથિલા (બિહાર) સુધી અને દક્ષિણમાં વિંધ્યાચળ સુધી વિસ્તાર થયો. અન્ય સમકાલીન પ્રજાઓ કરતાં તેઓ વધુ વિકસિત હતા. આર્ય ભરત રાજા કે ભરતકુળના નામ પરથી આ વિશાળ પ્રદેશ ભરતભૂમિ, ભરતખંડ, ભારતવર્ષ કે ભારત જેવા નામોથી ઓળખાવા લાગ્યો.

આર્યો પ્રકૃતિપ્રેમી હતા. તેઓ વૃક્ષો, પહાડો, સૂર્ય, વાયુ, નદીઓ, વરસાદ વગેરેની પૂજા આરાધના કરતા હતા. તેમણે આ દરેકની સ્તુતિઓ (ઋચાઓ)ની રચના કરી હતી. સમય જતાં વેદપઠન પ્રચલિત બન્યું. સમયાંતરે તેમાંથી ધાર્મિક વિધિઓ શરૂ થઈ અને તે પછી યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ ભારતમાં શરૂ થઈ.

ભારતમાં આવેલી વિવિધ પ્રજાઓની સંસ્કૃતિઓનાં વિશિષ્ટ તત્વો અપનાવી લઈને એક સમન્વયી સંસ્કૃતિનું સર્જન થયું. સમયાંતરે ભારતમાં આવીને વસેલી આ બધી જાતિઓ વચ્ચે લગ્ન-સંબંધો દ્વારા પ્રજાઓનું સંમિશ્રણ થતું ગયું. બધાની એક વિશિષ્ટ રહેણી-કરણી, અનેક ભાષાઓ, વિચારો, ધાર્મિક માન્યતાઓનો પણ સમન્વય થતો ગયો. આમ, પ્રારંભકાળથી જ આપણા દેશમાં એક સમન્વયકારી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થતું રહ્યું. જેણે ભારતને ભવ્ય અને સમૃદ્ધ વારસો આપ્યો. ભારતમાં ભાતીગળ સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો. આ પ્રજાઓ પરસ્પર એટલી ભળી ગઈ કે તેમનું કોઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું અર્થાત્ તેમનું ભારતીય કરણ થયું.

આ રીતે પ્રાચીન ભારતમાં આવેલી વિવિધ પ્રજાઓના સંમિશ્રણથી ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો વિવિધતાપૂર્ણ, ભાતીગળ અને સમૃદ્ધ બન્યો.

વારસાનું જતન અને સંરક્ષણ

ભારતના વારસાની દરેક બાબતોએ ભારતને રળિયામણું, નયનરમ્ય અને આકર્ષક બનાવ્યું છે અને ભારતને ગૌરવ અપાવ્યું છે. આ ભવ્ય વારસાને સાચવીને વિશ્વમાં પ્રતિષ્ઠિત ગૌરવભર્યું અગ્રિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેને સાચવવું તે ભારતના પ્રત્યેક નાગરિકની પવિત્ર અને પ્રાથમિક ફરજ છે. આપણે આપણાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક મૂલ્ય અને મહત્વ ધરાવતાં વારસાનાં સ્થળોને કોઈ નુકસાન ન પહોંચાડે અને તેનું જતન કરે તે માટે બંધારણમાં નાગરિકની મૂળભૂત ફરજો જણાવી છે. તે મુજબ આપણા ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ-51(ક)માં ભારતના નાગરિકની જે મૂળભૂત ફરજો દર્શાવી છે તેમાં પણ (ઇ), (જ) અને (ટ) અર્થાત્ (6), (7) અને (9)માં દર્શાવ્યા મુજબ :

- આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી, તેની જાળવણી કરવાની ફરજ.
- જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુ-પંખીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની ફરજ.
- જાહેર મિલકતોનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની ફરજોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આમ, પ્રકૃતિએ જે રમ્ય ભૂમિદૃશ્યો ભારતની ભૂમિ પર સર્જેલ છે તેની સુંદરતા, પવિત્રતા અને શુદ્ધતાને આપણે સહુ સાથે મળીને, એક નૈતિક ફરજ સમજીને જાળવવાં જોઈએ. વારસાનું ઘડતર અને ક્રમિક વિકાસ ભારતને મળેલ વિશિષ્ટ પ્રાકૃતિક રચના પર આધારિત છે. પ્રકૃતિ દ્વારા ભારતને અઢળક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતાઓએ ભારતને દરેક ક્ષેત્રોમાં વિકાસ માટેની અણમોલ તક પૂરી પાડી છે. ભારતનો વારસો સદીઓથી ભારતના લોકો દ્વારા આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કરેલ વિકાસનું પરિણામ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

- (1) આર્ય અને દ્રવિડ પ્રજાની વિગતો આપો.
- (2) સંસ્કૃતિનો અર્થ આપી વિગતે સમજાવો.
- (3) ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો’ – સવિસ્તર સમજાવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

- (1) ભારતીય વારસાનાં જતન અને સંરક્ષણ અંગે આપણી બંધારણીય ફરજો જણાવો.
- (2) પ્રાકૃતિક વારસાનો અર્થ સમજાવી ભારતના પ્રાકૃતિક વારસામાં સમાવેશ થતી બાબતો જણાવો.
- (3) ભારતના સાંસ્કૃતિક વારસાનો ખ્યાલ આપો.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો :

- (1) આર્ય પ્રજા અન્ય કયા નામે ઓળખાય છે ?
- (2) નેગ્રીટો (હબસી) પ્રજા વિશે ટૂંકી માહિતી આપો.
- (3) ભારતની રાષ્ટ્રમુદ્રામાં કયાં કયાં પ્રાણીઓ દર્શાવાયેલાં છે ?

4. દરેક પ્રશ્નેની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો :

- (1) “લોકમાતા” શબ્દ કોના માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે ?
 (A) ભારત (B) પ્રકૃતિ (C) નદીઓ (D) પનિહારીઓ
- (2) નીચેના પૈકી કઈ જોડી સાચી છે ?
 (A) શારદા પીઠ - સોમનાથ (B) પોળો ઉત્સવ - વડનગર
 (C) ઉત્તરાર્ધ નૃત્ય મહોત્સવ - મોઢેરા (D) સીદી સૈયદની જાળી - ભાવનગર
- (3) દ્રવિડકુળની ભાષાઓમાં નીચેનામાંથી કઈ ભાષાનો સમાવેશ ન કરી શકાય ?
 (A) હિન્દી (B) તમિળ (C) કન્નડ (D) મલયાલમ

પ્રવૃત્તિ

- એટલાસમાં ભારતના સ્થાનનો અભ્યાસ કરવો.
- ગુજરાતના વિવિધ પ્રવાસન સ્થળોની મુલાકાત કરવી.
- ગુજરાતના વિવિધ મેળાની મુલાકાત ગોઠવવી.
- રાષ્ટ્રીય સ્તરે ખ્યાતિપ્રાપ્ત વૃક્ષોની માહિતી કે વિગતો જાણો દા.ત. સિદ્ધપુરમાં લુણવાપાસેનું લીમડાનું વૃક્ષ કંથારપુરનો વડ(ગાંધીનગર જિલ્લો).